

УДК 343.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2223-9995.2024.25.3>

Герасимчук О. П.,

кандидат юридичних наук, доцент,

директор Навчально-наукового інституту права імені І. Малиновського

Національного університету «Острозька академія»

Жуковська В. О.,

студентка 4-го курсу

Навчально-наукового інституту права імені І. Малиновського

Національного університету «Острозька академія»

РОЗМЕЖУВАННЯ ПІДСТАВ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДЕРЖАВНУ ЗРАДУ ТА КОЛАБОРАЦІОНІЗМ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Актуальність теми. Питання розмежування підстав кримінальної відповідальності за державну зраду та колабораціонізм є надзвичайно актуальним у сучасних умовах, коли Україна стикається із серйозними викликами національній безпеці через збройну агресію з боку Російської Федерації, що триває. В умовах тимчасової окупації частини територій зростає кількість випадків співпраці громадян з окупаційною владою, що породжує необхідність чіткого правового визначення меж між поняттями «державна зрада» та «колабораціонізм». Це має вирішальне значення для забезпечення справедливості, ефективного правозастосування та підтримки суспільної довіри до правової системи.

Законодавчі акти, що регулюють кримінальну відповідальність за ці злочини, повинні не лише відповідати сучасним викликам, але й чітко розмежовувати поняття, щоби уникнути юридичних колізій і неправильних трактувань під час кваліфікації дій осіб, які співпрацюють з ворогом. Також актуальність цієї теми підкреслюється необхідністю вдосконалення українського законодавства в контексті інтеграції до європейського правового простору, де існує власний досвід криміналізації колабораціонізму.

Стан наукового розроблення. Питання розмежування підстав кримінальної відповідальності за державну зраду та колабораціонізм залишається не досить вивченим у вітчизняній науковій літературі. Проте окремі аспекти цієї проблематики знайшли своє відображення в роботах українських правознавців, які досліджують злочини проти держави, зокрема державну зраду та колабораційну діяльність. А саме у працях таких учених, як: Н. Кончук, Н. Антонюк, К. Гончаренко, С. Кобута, Є. Письменський, О. Зубченко, В. Горобець, О. Ілларіонов, О. Кравчук, М. Бондаренко й інші.

Незважаючи на наявність цих праць, комплексний підхід до розмежування державної зради та колабораціонізму ще не був належно розроблений в українській науці. Потрібні подальші дослідження, які б охоплювали історичний, теоретичний і практичний аспекти, що дозволить краще зрозуміти специфіку цих злочинів і вдосконалити відповідне законодавство.

Виклад основного матеріалу. Проблема розмежування підстав кримінальної відповідальності за державну зраду та колабораціонізм є актуальною та дискусійною в сучасній кримінально-правовій науці України. Історично склалося так, що ці поняття часто ототожнювались, що призводило до неоднозначної правової оцінки дій осіб, які вчиняли злочини проти держави в умовах окупації або збройного конфлікту. Зміни в геополітичній ситуації та нові виклики для національної безпеки України потребують детального аналізу теоретичних засад і практичних аспектів розмежування цих складів злочинів.

Якщо говорити з історичного погляду про розмежування цих двох злочинів, а також підстави кримінальної відповідальності за їх учинення, то можна визначити, що відповідальність за державну зраду існує набагато довше, ніж за колабораціонізм, адже друге із цих понять досить нове, яке з'явилося під час Другої світової війни.

Генезу правових понять у праві України зазвичай досліджують починаючи з перших відомих пам'яток права, з-поміж яких слушно виокремлюють «Закон руський» і «Руську правду». «Руська правда», як важливий звід законів (Київської) Русі, заклала фундамент для подальшого розвитку законодавства. Проте аналіз її норм дозволяє зробити висновок, що поняття

державної зради в такому вигляді, як ми розуміємо його нині, не було. Це свідчить про те, що правові норми еволюціонують разом зі змінами в суспільстві, поняття, які є актуальними нині, могли бути неактуальними в минулому [6, с. 26]. Поняття «державний злочин» чи «зрада державі» також не існувало. Це було пов'язано з раннім періодом існування держави й відсутністю у зв'язку із цим абстрактного поняття про державу й державну владу, а також відсутністю зневажливого та ворожого ставлення громадян до держави [11, с. 106]. Також варто зауважити, що держава на той час ототожнювалася з особою монарха, тому будь-яке правопорушення проти держави означало неповагу до глави держави.

У розвитку давньоруського права відіграли значну роль Судебники Казимира. Зокрема, у Судебнику 1468 р. закріплено кримінальну відповідальність за порушення кордонів. Щоправда, відповідальність за порушення кордонів стосувалася насамперед захисту власності окремих феодалів. Також цей законодавчий акт містив перші норми-заходи проти втечі (залежних селян від феодала). Потрібно зауважити, що в Судебнику старі українські правові поняття змінюються на нові, зокрема визнається смертна кара за тяжкі злочини, чого не знала «Руська правда» [12, с. 214–215].

Еволюція підстав кримінальної відповідальності за державну зраду у Статутах Великого князівства Литовського простежується від покарання за втечу до ворога (Статут 1529 р.) до більш деталізованих норм про розголошення державних таємниць, співпрацю з ворогом та інші шкідливі дії (Статут 1566 р.). Статут 1588 р. закріпив відповідальність за листування з ворогом, що свідчить про постійний розвиток правового розуміння загроз державі [10, с. 447].

У середині XVIII ст. значний вплив на правозастосовчу практику в тогочасній Україні мав документ «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Хоча він не мав офіційного статусу, його норми активно використовувалися судами. Цей документ детально визначав поняття державної зради, під якою розумілася передача ворогу будь-якої інформації, що могла зашкодити державі. Також передбачалися різні способи вчинення такого злочину: листування, передача інформації через посланців тощо. За державну зраду загрожувала найсуворіша кара – смертна кара через четвертування. Водночас документ уперше ввів інститут звільнення від кримінальної відповідальності за визначених умов [9, с. 7, 47–49].

У середині XIX та на початку XX ст. в Російській імперії були ухвалені два важливі законодавчі акти, що регламентували кримінальну відповідальність за державну зраду: Уложення про покарання 1845 р. та Кримінальне уложення 1903 р. Ці документи містили детальні переліки дій, які вважалися державною зрадою, як-от шпигунство, підбурювання до війни, передача державних таємниць, дезертирство тощо. За вчинення таких злочинів передбачалися суворі покарання, включаючи смертну кару, конфіскацію майна та заслання [5, с. 32].

Аналіз кримінальних кодексів УСРР 1922 та 1927 рр. демонструє еволюцію кримінально-правових норм у радянській Україні. Якщо перший кодекс фокусувався на конкретних видах злочинів, пов'язаних зі співпрацею з іноземними державами, то другий увів більш загальне поняття «зради Батьківщини», що свідчить про посилення ідеологічного тиску та необхідність боротьби з будь-якими проявами антирадянської діяльності [3, с. 293].

Кримінальний кодекс УРСР 1960 р. заклав фундамент для сучасного розуміння державної зради в Україні. Незважаючи на зміну політичного устрою, основні елементи визначення цього злочину, а також підстави для звільнення від відповідальності, залишилися незмінними. Це свідчить про деякі елементи правової спадкоємності між радянським і сучасним українським кримінальним правом. Важливою новацією цього Кодексу стало встановлення підстав для звільнення від кримінальної відповідальності за державну зраду, як-от: відсутність учинення будь-яких дій на виконання злочинного завдання іноземної держави та добровільне повідомлення органів влади про свою причетність до злочинної діяльності [5, с. 38].

Як уже зазначалось, поняття колабораціонізму з'явилося набагато пізніше. І розглядати цей злочин і підстави для кримінальної відповідальності за його скоєння доцільніше в міжнародному контексті.

Сучасне розуміння колабораціонізму формувалося під впливом досвіду Другої світової війни, зокрема співпраці уряду маршала Петена з нацистською Німеччиною. Це поняття набуло негативного забарвлення, пов'язаного з підтримкою тоталітарних режимів і зрадою національних інтересів. Після війни сформувалися дві основні моделі ставлення до колаборантів: французька й австро-німецька.

Французька модель характеризувалася суворим покаранням колаборантів, що було пов'язано з бажанням очистити країну від наслідків окупації та побудувати нову державу на

антинацистських засадах. Французьке суспільство, яке активно протистояло окупантам, засуджувало будь-яку співпрацю з ними.

Австро-німецька модель, навпаки, демонструвала більш толерантний підхід до колишніх нацистів. Це пояснювалося, зокрема, прагненням стабілізувати післявоєнну ситуацію й інтегрувати колишніх нацистів у нове суспільство. Багато колишніх членів нацистської партії змогли зробити успішну політичну кар'єру у Федеративній Республіці Німеччина [1, с. 7–10].

Така різниця в підходах пояснюється, зокрема, відмінностями в характері окупації й опорі в цих країнах, а також політичними особливостями післявоєнного періоду. У Франції окупація супроводжувалася значним опором, а після визволення відбулися деколонізація та процес денацифікації. У Німеччині, навпаки, окупація була більш тривалою, а процес денацифікації виявився менш радикальним.

Радянська практика боротьби з колабораціонізмом відрізнялася від європейської значною жорсткістю та довільністю. Відсутність чіткого законодавства на початку окупації призводила до масових репресій на підставі вироків позасудових органів. Лише в 1943 р. з'явилися перші законодавчі акти, які формалізували поняття «зрада батьківщини» та «співпраця з ворогом». Однак ці акти були досить розпливчати і часто використовувалися для репресій проти будь-яких осіб, які підозрювалися у співпраці з окупантами [2; 7; 8].

Важливою особливістю радянської практики було те, що до колаборантів застосовувалися репресивні заходи навіть після закінчення війни. Це було пов'язано з бажанням радянської влади усунути будь-яку опозицію та зміцнити свій тоталітарний режим.

Український контекст Другої світової війни суттєво відрізнявся від західноєвропейського. Відсутність визнаної української держави перед війною ускладнює застосування поняття «колабораціонізм» до українців, які співпрацювали з окупантами. Для багатьох українців окупанти не були однозначно більшим злом, ніж попередні режими. Тому мотиви для співпраці були різноманітні, часто пов'язані із прагненням покращити своє життя або захистити своїх близьких [4, с. 111].

Якщо ж узагальнити підстави для кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність в цей період, то такими підставами були: співпраця з окупаційною владою – це була найзагальніша підстава, яка передбачала будь-яку форму співробітництва з окупантами, що сприяло їхнім військовим, політичним чи економічним цілям; «зрада батьківщини» – цей термін не варто плутати з державною зрадою, адже він уживався на позначення найтяжчих форм колабораціонізму, як-от перехід на бік ворога, участь у каральних операціях проти власного народу тощо; надання допомоги ворогу – до цієї категорії відносили дії, спрямовані на забезпечення окупантів інформацією, ресурсами або іншими видами допомоги; підривна діяльність проти власної держави – включала в себе різноманітні дії, спрямовані на дестабілізацію ситуації на окупованій території, як-от пропаганда на користь окупантів, організація підпільних груп опору тощо.

Важливо зазначити, що поняття колабораціонізму було досить розпливчастим і часто використовувалося для політичних репресій. Це означає, що межа між законною діяльністю та колабораціонізмом була досить умовною і часто визначалася політичною кон'юнктурою. Також покарання за колабораціонізм були досить суворими і часто передбачали смертну кару, тривалі терміни ув'язнення та конфіскацію майна.

Особливостями радянської практики було те, що значна частина репресій проти колабораціоністів здійснювалася поза межами судових процедур, що свідчить про довільний характер цих дій. Також боротьба з колабораціонізмом часто використовувалася як інструмент для зміцнення тоталітарного режиму й усунення політичних опонентів. Часто саме ці репресії поширювалися не тільки на безпосередніх учасників колабораціонізму, а й на членів їхніх родин і цілі соціальні групи.

Висновки. Розмежування кримінальної відповідальності за державну зраду та колабораціонізм є важливою складовою частиною сучасного українського правового поля, особливо в умовах збройної агресії з боку Російської Федерації. Історичний аспект розмежування державної зради та колабораціонізму демонструє еволюцію цих понять в українському праві. Державна зрада, як злочин, існувала ще за часів «Руської правди», хоча тоді вона ототожнювалася з порушенням інтересів князя, а не держави як інституції. Надалі, у Статутах Великого князівства Литовського й у праві Гетьманщини, поняття державної зради набувало більш чітких ознак, включаючи співпрацю з ворогом і розголошення державних таємниць. Колабораціонізм як окреме явище з'явився під час Другої світової війни, коли поняття співпраці з окупаційною владою набуло особливого значення. Французька й австро-німецька моделі покарання кола-

борантів стали основою для сучасного розуміння цього злочину. Радянська правова система жорстко карала за колабораціонізм, часто використовувала його як інструмент для політичних репресій. Отже, розмежування між цими двома злочинами має не тільки сучасне значення, але й глибоке історичне коріння, що відображає трансформацію суспільних уявлень про державну зраду та співпрацю з ворогом. Важливо надалі інтегрувати українське законодавство в європейський правовий простір, щоб урахувати міжнародний досвід криміналізації колабораціонізму. Це сприятиме справедливості й ефективності правозастосування, що, у свою чергу, зміцнить довіру до української правової системи та забезпечить відповідність сучасним викликам національної безпеки.

Список використаних джерел:

1. Бадида А. Колабораціонізм у Франції 1940–1944 рр. та його оцінки: чи можливі уроки для України? *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2022. Вип. 72, ч. 1. С. 7–10.
2. Вронська Т. Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії* : збірник наукових статей. 2008. Вип. 11. С. 88–97.
3. Ільницька С. Історія становлення законодавства про кримінально-правову охорону конституційного ладу України. *Вісник Львівського університету*. Серія «Юридична». 2013. Вип. 58. С. 289–295.
4. Каліщук О. Феномен колабораціонізму у правовій системі України: історична ретроспектива та сучасні виклики. *Літопис Волині*. 2023. № 28. С. 108–113. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.14>.
5. Кончук Н. Кримінальна відповідальність за державну зраду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2018. 218 с.
6. Кончук Н. Кримінальна відповідальність за державну зраду в історії вітчизняного кримінального законодавства. *Часопис Академії адвокатури України*. 2015. Т. 8. № 1. С. 27–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau_2015_8_1_5.
7. Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1930-х – 1950-ті рр.) : історико-статистичне дослідження. Донецьк, 2003.
8. Пастушенко Т. «Правосуддя» по-радянськи: кваліфікація співпраці з нацистами в СРСР. 1941–1956 рр. *Сторінки воєнної історії України* : збірник наукових статей. 2013. Вип. 16. С. 124–136.
9. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. : наукове видання / за ред. Ю. Шемшученка. Київ : АТ «Книга», 1997. 96 с.
10. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. III : Статут Великого князівства Литовського 1588 р. : у 2 кн. Кн. 1 / за ред. С. Ківалова та ін. Одеса : Юридична література, 2004. 672 с.
11. Зайцев О., Філіпенко В. Історичні фактори соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за державну зраду в Україні (XI–XVIII ст.). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. № 1. С. 104–115.
12. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Ч. 1 : Княжа доба. Ч. 2 : Литовсько-польська доба. Київ : Україна, 1998. 254 с.

Герасимчук О. П., Жуковська В. О.

Розмежування підстав кримінальної відповідальності за державну зраду та колабораціонізм: історичний аспект

У статті розглядається історичний аспект проблеми розмежування підстав кримінальної відповідальності за державну зраду та колабораціонізм, яка набуває особливої актуальності в умовах сучасних викликів національної безпеки України. У зв'язку зі збройною агресією з боку Російської Федерації та масштабними проявами співпраці громадян з окупаційною владою постає необхідність чіткого правового розмежування понять «державна зрада» та «колабораціонізм». Зокрема, у статті здійснено аналіз історичного розвитку інститутів кримінальної відповідальності за ці злочини, з урахуванням досвіду як українського права, так і міжнародних правових практик.

Досліджується еволюція підходів до визначення державної зради та колабораціонізму в українському законодавстві, починаючи з давніх часів, часів Радянського Союзу і до сучасного періоду. Особливу увагу приділено порівняльному аналізу правових норм, що існували в різні історичні періоди, з метою виявлення основних тенденцій і змін у розумінні цих злочинів. Розглянуто також міжнародний досвід криміналізації колабораціонізму, зокрема у країнах Європи, які стикалися з такими викликами після Другої світової війни.

Отже, стаття націлена на поглиблення розуміння юридичних підстав для розмежування державної зради та колабораціонізму, що сприятиме більш ефективному захисту національних інтересів і правосуддя в Україні.

Ключові слова: державна зрада, колабораційна діяльність, кримінальна відповідальність, правове розмежування, національна безпека, українське законодавство.

Herasymchuk O. P., Zhukovska V. O.

Differentiation of grounds for criminal liability for treason and collaboration: historical aspect

The article examines the issue of distinguishing between the grounds of criminal liability for high treason and collaborationism, which is of particular relevance in the context of current challenges to Ukraine's national security. In connection with the armed aggression by the Russian Federation and large-scale manifestations of cooperation of citizens with the occupation authorities, there is a need for a clear legal distinction between the concepts of "treason" and "collaboration". In particular, the article analyzes the historical development of the institutions of criminal liability for these crimes, taking into account the experience of both Ukrainian law and international legal practices.

The article examines the evolution of approaches to the definition of treason and collaboration in Ukrainian legislation, from ancient times, the Soviet Union and the modern period. Particular attention is paid to the comparative analysis of legal norms that existed in different historical periods in order to identify the main trends and changes in the understanding of these crimes. The author also examines the international experience of criminalizing collaborationism, in particular in European countries that faced similar challenges after World War II.

Thus, the article aims to deepen the understanding of the legal basis for distinguishing between high treason and collaboration, which will contribute to more effective protection of national interests and justice in Ukraine.

Key words: high treason, collaboration, criminal liability, legal distinction, national security, Ukrainian legislation.